

առանց իջեցնելու գաղափարներու բարձրութիւնը, այնպիսի կենդանի ջերմութեամբ մը կ'արտայայտէր զանոնք, որ այդ փանափի միտքերը շիթ մը չէին կորսնցնէր իրենց մատուակուած փրկար իմաստներու սնուցիչ ֆաղցրութենէն:

Դուրեանի ձեռք բերած այս ժողովրդական խօսողի յաջողութեամբ գաղտնիքը որչափ իր լայնածաւալ զարգացումին, նոյնքան մասնաւորօրէն հանդէպ զգացած իր սիրոյն մէջ պէտք է փնտռել:

Թ.Ե.Գ.

ԱՆՏԻՊ ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ԵՂԵՆՆԵՆ

Լուսածինը հինգ տարեկան էր, երբ սկսաւ եղծողը: Նրբակազմ եւ անհանգարտ երախան չորս եղբայրներու մէկ հատիկ էր, սիրելի բոլորին:

Եղծողի մախթաբակին մեծ մօր եւ Սրապիոն եղբոր հետ այցելութեամբ գացած էր ֆիլիսոփի Դուկաս Էֆենտի Տէր-Դուկասեանցի տունը:

Բարեբախտութիւնն էր արդեօք այս այցելութիւնը, երբ թուրք ոստիկանութիւնը կը շրջափակէր պապեանական իրենց տունը եւ ծնողքն ու եղբայրները այլ ընտանիքներու հետ կը տարագրուէին Ռաս Ուլ Այն:

Լուսածինն ու մեծ մայրը, անտեղեակ պատահարէն, արեւածագին կը վերադառնան տուն: Կը նկատեն որ իրենց թաղեցիները տարագրուած են: Լուսածինը մեծ մօր եւ այլ գաղթականներու հետ կարաւանով կը բերուի Հալէպ, կը փակուի ոստիկանատան մը մէջ: Երբ ֆիլիսոփի հայերն ալ կը տարագրուին, Սրապիոնը՝ տասը տարեկան, կը փախչի ու յաղթահարելով ճամբու խոչընդոտները կը հասնի Հալէպ: Ան կ'իմանայ որ բոլորը եւ մեծ մայրը ոստիկանատան մէջ են: Կ'ուզէ փրկել զանոնք, կը մօտեցնայ ոստիկանատան պատուհանին, քայց թուրք ոստիկանը մտրակելով կը հեռացնէ զինք: Քոյր եւ եղբայր կը կորսնցնեն իրարու հետքերը:

Հալէպ հասած գաղթական երախաները կը հաւաքեն եւ կը տեղաւորեն որբանոց: Սրապիոնը բախտ կ'ունենայ

հոն ուսանելու եւ կը դառնայ մտաւորական անձնաւորութիւն, որ կ'որդեգրէ ուսուցչական ասպարէզ գանգամ հայկական հաստատութիւններու մէջ:

Թուրքը շատ լաւ գործադրած էր իր գաղտնի ծրագիրը՝ ժողովուրդ մը քննաշնչելու համար: Գիտէր որ անհրաժեշտ էր վերացնել մտաւորականութիւնը եւ խելացի մարդիկ: Լուսածինին հայրը եղած էր քծիչ, մայրը՝ աչք դեղող, սիրուած հայերէն եւ թուրքերէն: Բայց Թուրքիոյ ռերային ֆաղափականութիւնը թուրք ժողովուրդը դարձուցած էր ապերախ՝ հայու տածած մարդասիրութեան համդէպ:

Հալէպէն երախան եւ մեծ մայրը կը բռնեն տարագրութեան ճամբան հետիոտն, դէպի Սուրիոյ անապատները: Երբ մեծ մայրը չդիմանալով ֆաղցի, ծարաւի, քաղցի տառապանքներուն՝ կը կ'ի ճամբան եւ կը մահանայ: Լուսածինը, անգիտակ կեանքի եւ մահուան գաղափարներուն, կը շարժէ մեծ մայրը եւ կը գտնէ զայն անշարժացած ու անխօս: Արաք ազնիւ տղամարդ մը կը գտնէ զինք, կը գուրգուրայ, կը համոզէ ու կը տանի իր տունը, զինք համարելով իր գաւակներէն մէկը:

Լուսածինը քարեկիրք եւ քարեկեցիկ ընտանիքի աղջիկ, ահա պիտի ապրի վրանի տակ, անապատի կեանքով:

Խնամող ընտանիքը, ըստ իր սովորութեան, կը մախչէ Լուսածինին երեսը մեկանով եւ ասեղներով ու զինք կը

վերանուանե խաթուն: Խաթուն կը մեծնայ
 Եւ կ'ապրի հոն, քայց միշտ իր
 մտապատկերին Եւ գետի ջուրերու մէջ
 կ'ուրուագծուին ծնողին պատկերը Եւ
 երբեմն հաւատալով այդ տեսիլին՝ կ'ուզէ
 նստել ինքզինք գետին մէջ, գրկըն-
 յառնուելու իր ծնողին հետ: Զինք
 խնամող ընտանիքին անդամները
 բարեհամրոյր կ'ըլլան Խաթունի նկատմամբ,
 քացի խորթ մօրմէն, որ կը չարչարէ զինք,
 անտեսելով իր վերաւոր սիրտը: Օր մը,
 գիշեր ասեմ, կը հրամայէ որ երթայ Եւ
 ջուր քերէ գետէն: Խաթուն, մութէն
 վախճալով, որպէս ինքնապաշտպանութիւն
 կը բնանայ: Խորթ մայրը երբ կը նկատէ
 անոր ուշանալը, կ'երթայ գետ Եւ դոյլով
 ջուր կը թափէ քնացող երախային վրայ:
 Խաթունը ցնցուած ու լեղապատառ
 կ'արթննայ ու այդ օրէն իրեն կ'ուղեկցին
 սրտի նոպայածն տրոփումներ:

Պետրոսը տասը տարեկանին կը
 տարագրուի Ուրֆայէն, իր հետ ունենալով
 երեք տարեկան եղբայրը: Ուղեկցող թուրք
 ուսիկաններու շառաչուն մտրակներէն
 փրկուելու համար, կը ձգէ լալկան Եւ
 անօթի եղբայրը ու կը փախչի:

Պատահականութիւնը զինք կը հասցնէ
 ճիշդ այն գիւղը, ուր կ'ապրէր փոքրիկ
 Լուսածինը. կ'որդեգրուի գիւղապետին
 կողմէ, որ զինք անելի կը սիրէ քան իր
 գաւակները Եւ կ'անուանէ Ահմէտ:

Փոքրիկ աղջիկը, ծնունդով քարի, կը
 մեծնայ քարի նկարագրով Եւ վարժով: Իր
 ապրած տունէն երբեմն գաղտնօրէն
 ուտելիքներ առնելով կը կերակրէ
 անօթիները, իսկ փոքրիկ տղան կը վայելէ
 գիւղապետի տեղակալի բոլոր
 իրաւասութիւնները:

Արաք ազնիւ գիւղապետը կը
 մտածէ այս գոյգը ամուսնացնել:

Կ'իրականանայ իր մտադրութիւնը:

Ամուլը գիւղին մէջ կ'ունենայ չորս
 գաւակներ, երեք աղջիկ Եւ մանչ մը: Մանչ
 գաւակը կը մահանայ հիւանդութեան
 հետեւանով, աղջիկները կ'անուանուին
 Տէլէ, Ֆաթթում Եւ Մարիամ:

Խաթունը Եւ Ահմէտը չէին
 սիրահարած իրարու, քայց հայո
 ճակատագիրը միացուցած էր զիրենք:
 Զհաւատա՞լ ճակատագրի: Արդեօ՞ք
 Նդեռն ալ մեր ժողովուրդի ճակատագիրն
 է, թէ Աստուած իր Աստուածութեամբը
 խաչեց մեր ժողովուրդը. ինչո՞ւ... ինչո՞ւ...

Ո՛չ, Նդեռն պատահական արարք մը
 չէր...

Գաղթական հայեր կը հիւրընկալուին
 Սուրիոյ Արաք ազնիւ ժողովուրդին կողմէ
 Եւ Սուրիոյ կառավարութիւնը կը թոյլատրէ
 որ անոնք կառուցանեն տուններ: 1922ին,
 Կիլիկիոյ վերջին պարպումէն ետք,
 գաղթականները վերջնականապէս կը
 հաստատուին Հալէպ. քայց տակաւին հայ
 ժողովուրդը կ'ապրի նիւթական անձուկ
 պայմաններով:

Գաղթականութենէն ետք, ցիրուցան
 հայութեան կեանքին մէջ կը պատահին
 անակնկալներ: Ոմանք կը գտնեն իրենց
 գաւակը, ոմանք՝ այլ հարազատներ: Ահա,
 պատահական օր մը, քիլիսցի հայ վարորդ
 մը Հալէպէն 190 ֆւթ. հեռաւորութեան
 վրայ կը հանդիպի արաք տղամարդու մը,
 որ տիկ դրած է ուսին. կը կենայ Եւ ջուր
 կը խնդրէ անկէ: Խմելէ յետոյ կը կասկա-
 ծի թէ ջուր տուողը կրնայ հայ ըլլալ,
 արաքերէնով կը հարցնէ.

– Դուն հա՞յ ես:

Տղամարդը կը տատամսի Եւ ապա կը
 պատասխանէ.

– Այո, հայ եմ, ուրֆացի, հօրս
 անունը՝ Պարսում:

– Ամուսնացա՞ծ ես:

– Այո:

– Կինդ արա՞ք է:

– Ոչ, հայ է, – ու կը պատմէ որ

տիկինը ֆիլիսցի հեֆիմ Արթինին աղչիկն է. մայրը աչք կը դեղեր:

Կ'անցնի մեկ տարի: Սրապիռնը այս շրջանին կը պաշտօնավարէր Տէր Զօրի հայկական վարժարանին մէջ:

Օր մը ան այցելութեան կու գայ Հալեպ, ուր սովորութիւն ունեցած էր երբեմն մարտի խաղալ սրճարանին մէջ: Այդ օրը պատահական իր խաղընկերը կ'ըլլայ ֆիլիսցի վարորդը: Խաղի ընթացքին դադար տալով, ֆիլիսցի վարորդը անգիտակ կը պատմէ Սրապիռնին թէ մեկ տարի առաջ Հալեպէն 120 ֆւմ. հեռաւորութեամբ Տիպսի Ֆարան գիւղի ճամբուն վրայ հանդիպած է ուրփացի արաքախօս հայ տղամարդու մը, որուն կինը եւս հայ է, հեֆիմ Արթինին աղչիկն է, մայրը աչք կը դեղէր:

Սրապիռնը այս լսելով կը ցնցուի եւ կրկին անգամ պատմել կու տայ սրտառուչ տեղեկութիւնները: Վարորդը կը նկատէ որ Սրապիռնին դէմքի արտայայտութիւնը փոխուեցաւ, կեդրոնացումը նուազեցաւ:

- Խ՞նչ եղաւ քեզի, Սրապիռն:

Սրապիռնը աչքերը յառած մէկ կէտի, ապշած կ'ըսէ:

- Ես կը կարծեմ որ նկարագրածդ փոյս է, քայց փոյս շատ միհար ու փխրուն էր, արդեօք մինչեւ հիմա կ'ապրի՞:

Ընթոստացած ճակատագրի դէմ, կեանքի դէմ, թուրքի դէմ, կ'արոշէ երթալ վարորդին նկարագրած տեղը: Վարորդը յամձն կ'առնէ գինձ տանիլ: Մօտիկ ֆիլիսցի բարեկամներ կը լսեն որ Սրապիռնը պիտի երթայ անձանօք գիւղ մը, կ'ուզեն ընկերանալ իրեն, որովհետեւ շատ կը սիրեն Սրապիռնը, թէ՛ որպէս հեֆիմ Արթինի գաւակ եւ թէ՛ իր վարմունքին ու մարդասիրութեան համար: Յաջորդ օրն իսկ ճամբայ կ'ելլեն դէպի Տիպսի Ֆարան

գիւղը: Սրապիռնը կը ներկայանայ գիւղապետին ու կ'ընդունուի մեծ պատուով: Կը սկսի պատմել իր կեանքը եւ իր ընտանիքի անդամներուն մասին, ապա կ'անելցնէ.

- Ես կը կարծեմ որ փոյս ճերմ Է:

Գիւղապետը անմիջապէս կ'երթայ Խաթունին մօտ եւ կ'ըսէ.

- Հարիւր տոկոսով եղբայրդ է, այնքա՛ն իրարու կը նմանի:

Գիւղապետը կը կարգադրէ որ Խաթուն խումբ մը կ'ինքերով ներկայանայ: Գիւղապետը կ'ուզէր գիտնալ թէ եղբայրը պիտի ճանչնա՞յ իր փոյրը:

Կ'ինքեր կը ներկայանան: Սրապիռն արեան կանչով կը ճանչնայ իր փոյրը կ'ինքերու բազմութեան մէջ:

- Այլ ճշմանք ունի՞ փոյրդ, - կը հարցնէ գիւղապետը:

Սրապիռն կը պատմէ.

- Փոյսը փոքրութեան շատ անհանդարտ էր: Մեր տունը երկարկանի ըլլալով, օր մը աստիճաններէն գլորեցաւ եւ կգակն տակի մասը պատռուեցաւ. հայրս թծիշէ էր, կարեց:

Գիւղապետը Խաթունէն կը խնդրէ որ վեր բարձրացնէ գլուխը: Կը նկատուի սպին:

Սրապիռն կը հեծկտայ եւ կ'ուշաթափի: Զուր կը սրսկեն որ սթափի: Շրջապատող մարդիկ բոլորը արցունք կը թափեն սրտանմիկ եղելութեան համար. գիւղապետը գովելով Խաթունը կ'ըսէ Սրապիռնին.

- Փոյրդ իր վարժով կը յուշէր որ ազնուական ընտանիքի գաւակ է, հալալ ըլլայ քեզի փոյրդ եւ իր ընտանիքը:

Սրապիռնը այդ շրջանին կը պաշտօնավարէր Տէր Զօր: Կը խնդրէ գիւղապետէն որ փոյր ընտանիքը հոն մնայ երեւ մա՛նս եւ յետոյ իր թոյլտուութեամբ փոխադրէ Հալեպ: Գիւղապետը կը յօժարի:

Ինչպէ՛ս յարգեմք քեզ, արաք ազնիւ ժողովուրդ, որ ապաստան տուիր մահուան արհաւիրքներէն փրկուած հայ գաղթականներուն: Ինծի մեման շատ հայեր երախտագիտութեամբ տոգորուած են քեզի հանդէպ: Գուցէ արտայայտուելու միջոցներ չունին: Ես կը խոնարհիմ անքան յիշատակողի դամբարանին առջեւ: Իմա՛ համարեցէք, իմ ժողովուրդիս երախտագիտութիւնը: Հօրս ու մօրս անիւններուն երախտագիտութիւնը: Ես եւ իմ ժողովուրդս չենք կրնար մոռնալ քեզ եւ չընդունիլ Սուրիական հողը որպէս երկրորդ հայրենիք:

Կը վերադառնայ Հալէպ եւ կը փոխադրէ բոլոր ընտանիքը, Սահաթ Մէլտանի մէջ սենեակ մը վարձովով բակով տան մը մէջ:

Այս ուրախ, բայց սրտաճմա՛րկ պատմութիւնը կը տարածուի ֆիլիսցիներուն մէջ: Բոլոր ֆիլիսցիները կը շրջապատեն վերագտնուած հայ ընտանիքը: Անոնք կ'անուանուին իրենց հայկական անուններով՝ Լուսաժին, Տալիա, Նուարդ եւ Մարի: Լուսաժին շրջապատողներէն կը ճանչնայ միայն դեղագործ Դուկաս Էֆէնտի Տէր Դուկասեանը եւ կը բացագանչէ. «Ապու կէօզլիք, բիհ Ապուլի» (Ակնոցաւոր, հօրս հոտը), դեղին հոտը զգալով էֆէնտիին վրայէն: Շրջապատողներ այս արտայայտութեան վրայ կու լան–կուլան... եւ անոնցմէ մին հայերէնով կ'ըսէ.

– Շատ մի ծանրաբեռնէ՛ք գիրենք անք հարցուփորձերով, յետոյ կը փախչին:

Պետրոսը կը հասկնայ եւ կը պատասխանէ.

– Ինչո՞ւ պիտի փախչիմք. չէ որ մենք ալ հայ ենք:

Այս անպասելի արտայայտութեան վրայ շուրջիները կը զարմանան եւ կը բացագանչեն.

– Հայերէն կը հասկնայ, հայերէն կը հասկնայ...

Քաղցրահնչիւն հայերէն լեզու. եկար անգամ մը եւս հաստատելու արաբացած հայու հայութիւնը...

Լուսաժին գտնելով իր եղբայրը, կը գտնէ մահւ հօրեղբայրը իր գաւակներով: Պետրոս կ'ապրի յուսահատական պահեր, երբ չի գտներ իր շուրջը որեւէ արեւակցական կապ: Սրապիոն կը կռահէ Պետրոսին հոգեվիճակը եւ իրմէ ֆաղած տեղեկութիւններուն համաձայն, յօդուածներ կ'ուղարկէ թերթերուն: Հիգերը անարդիւնք չեն մնար: Կը գտնէ մօրեղբայրը՝ Գամիշլըն, հօրեղբայրը՝ Լիբանանէն: Կը վերածնի հայ ընտանիք մը, ապագային դառնալով ջերմ հայկական օճախ մը:

Լուսաժին եւ Սրապիոն շատ խոր սիրով կը կապուին իրարու, իրենց կորսնցուցած հարազատներուն սէրը խտացած կը գտնեն իրարու մէջ: Լուսաժին այնքան կը սիրէ իր եղբայրը, որ կը մեղանչէ ըսելով.

– Վատ բան եթէ պատահելու ըլլայ, թող գաւակներուս պատահի, ոչ եղբօրս:

Ապագային ան կ'ապրի գաւակի կորուստի կսկիծը. ներողութիւն կը խնդրէ Աստուծմէ եւ կը խնդրէ որ հեռացնէ իրմէ այդ դառն բաժակը: Իսկ Սրապիոն ինքզինքն աւելի քախտաւոր կը համարէ բոլորմէ, քանի որ նուազ չարչարուած է, եւ իր կատակներով միշտ կ'ուզէ ծիծաղեցնել իր բոյրը՝ զայն ուրախ պահելու մարմաջով:

Շրջան մը ետք, Հալէպի Շէյխ Մագսուտ արուարձանին մէջ կը բացուի Հայկական Արմէնեան դպրոցը, որուն հիմնադիրներէն կ'ըլլայ Սրապիոն: Դժուարութիւնները կանխելու միտումով՝ բոլոր ընտանիքը կը փոխադրէ այդ արուարձանը: Միայն չորս պատերով տան առաստաղը շինել տալով՝ քնակութիւն կը հաստատեն եւ Սրապիոն կը մնայ իր բոլոր ընտանիքին հետ եօք տարի, մինչեւ իր ամուսնութիւնը:

Եղեռնը վերջացա՞ծ էր, միթե՞

վերջացած էր...

Մնացեալ հայու բեկորներու գոյապայտարը եւս դժուար եղաւ: Այդ արուարձանին մէջ բոլորը հայ գաղթականներ էին արեւմտահայաստանէն եկած եւ թրքախօս: Իւրաքանչիւր ընտանիք ուներ իր դառն պատմութիւնը եւ այդ դառն պատմութիւնները աւելի ընտելացուցած էին դրացիները իրարու եւ եղած էին բոլորը մէկ ընտանիք: Լուսածին կը սորվի թրքերէնը՝ դրացիներէն, իսկ Պետրոս՝ աւելի մեծ ըլլալով՝ դրացիներէն տարագրուած ատեն եւ գիտնալով Ուրֆայի հայերէն քարքառը, շուտ կը սորվի հայերէն լեզուն:

Լուսածին կը մեծցնէ իր գաւակները միւրփական համեստ պայմաններու մէջ, այնպէս ինչպէս բոլոր գաղթական ընտանիքները: Ամուսինը՝ տասը տարեկանին թրքական եաթաղանէն ազատած, խամ տարի որդեգրուած արարներու մէջ, ապա գիւղէն քաղաք գալով՝ Ի՞նչ արհեստով կըմար գրադիլ: Կը պատմեն, որ Սրապիոն վարպետին գաղտնօրէն դրամ կու տայ սկզբնական շրջանին, որպէս զի Պետրոս չգալ որ անվաճար կ'երթայ գործի՝ արհեստ սորվելու համար:

Ձաւակները կը մեծնան եւ քնական է որ ըլլային գերզգայուն: Ապրող գաւակներէն միջնեկը՝ Ես, այսպէս կը նկարագրէ իր տպաւորութիւնները.

- Խռշոր սենեակի մը մէջ համեմաշխօրէն կ'ապրէինք: Մեր պարզ, համեստ տան մէջ կար համեստ մայր եւ պատկառազգու հայր, կային մօրս աղօթքները, օրինութիւնները համայն աշխարհի:

Մանկական յուշերուս մէջ մայրս տպաւորուած է իր խելացութեամբ, հաւասարակշռութեամբ եւ պարզութեամբ: Իսկական տառապանքներով հերոսացած մօրս հոգին հեռու էր առօրեայ ճղճիմու-

թիւններէն. զինք կը հետաքրքրէր աշխարհի խաղաղութիւնը, քանի համեստած էր դառն եղեռնի աներները: Մայրս կը պատմէր թէ Քիլիսի մէջ քախտ ունեցած էր մէկ տարի յաճախելու մանկապարտէզ, որուն յաջորդած էր 1915-ի թրքական եաթաղանը: Ուներ իր յուշերը մանկական աշխարհէն, թէ ինչպէս դպրոցին մէջ գումաւոր թուղթ օղակներ կը շինէր. կը յիշէր հօր բժշկութիւնը, Բէյք սիրելը եւ երբեմն՝ գինովանալը: Կը յիշէր թէ իր հայրը թուրք ղեկավարներու հետ քաղցի կ'երթար եւ հոն ճուսպուշ կը նուագէր: Կը յիշէր իր մօր այլ դեղերը, հեզահամբոյր, գեղեցիկ եւ համբերատար ըլլալը: Կը յիշէր իրենց տունը, թէ ինչպէս վերականգնէր տեղաւորած էին պատին մէջ եւ ինք իր եղբայրներուն հետ միասնաբար փուլ կու տար գանձնէ, իսկ մայրը առանց գանձատելու եւ ջղայնանալու կը տեղաւորէր գանձնէ իրենց տեղը: Իրենք օգտուելով մօր քարեացականութենէն, կրկին փուլ կու տային վերականգնելը: Մայրս կու լար երբ կը յիշէր այդ բոլորը եւ կ'ըսէր. «Հիմա զիս Քիլիս տանին, ես կը գտնեմ մեր տունը»: Արդեօ՞ք պիտի համապատասխանէր մտապատկերը՝ ներկային: Ինչո՞ւ երբ եւ մեծցալ չ'տաճեցի զինք անգամ մը Քիլիս տանիլ, թող տեսնէր իր ծննդավայրը: Արդեօ՞ք եթէ տանէի աւելի՛ պիտի տառապէր, քանի որ կորսնցուցած էր իր ամբողջ ընտանիքը:

Մայրս դէմքին կապոյտ նշաններ եւ ծաղկներկեր ուներ. իւրայատուկ էր երեսը, կլոր դէմքով, մեղմ աչքերով, միջահասակ, տիրութեամբ մէջ ժպտացող, կոմալը ուղիղ, գլուխը քարձր. կերպարը կը յուշէր հպարտութիւն, քայց ներաշխարհը համեստութիւն էր. համեստութիւն. երբեմն կը նկատէի որ մայրս կ'երկնար գետին, գլուխով կողմնակի շարժումներ կ'ընէր, սառ կը կլլէր: Ամբնական երեսոյթ էր մօրս

վիճակը՝ մանկական ըմբռնումներու մէջ, եւ անոր դառնութիւնը չէի գգար: Ժպտադեմ մայրս ժամանակ մը անց ռոտի կ'իլլէր եւ իր գործերը կը շարունակէր առանց վախցնելու մեզ եւ առանց տրտնջալու: Երբ մեծցայ՝ նոր հասկցայ վիճակը... պատճառը... տուայտամբը...

Հայրս գեղեցիկ, բարձրահասակ, կիտուած յօնքերով, խոշոր աչքերով մարդ էր. երբ դուրս գար՝ գլխուն կը դներ կարմիր ֆէսը: Պատկառազոտ էր տեսքը: Երբ խմէր ֆիչ մը օդի՝ կու լար, կը տառապէր որ բռնագաղթին իր փոքր երեք տարեկան եղբայրը ձգած էր ճամայարհիմ՝ ազատելու թուրք խուժանէն, եւ կ'ըսէր. «Եղբորս լացին ձայնը դեռ կը հնչէ ակամջներու մէջ»:

Աշխատասէր մարդ էր հայրս: Եթէ անգործ ըլլար. կու լար որ իր գաւակները բարձիթող կ'ըլլան: Պարզ էր քնաւորութեամբ, ով ինչ ըսէր՝ կը հաւատար. իրեն համար գէշ մարդ չկար, ով որ զինք յարգէր՝ լաւ էր իրեն համար: Ջղայիմ էր, սակայն ոչ մէկ դիտակալութիւն ունէր, թշնամի չունէր քացի թուրքէն:

Մայրս շրջապայծառ կիմ էր, սուտիմ չհանդուրժող եւ մէկ ակնարկով լաւը վատէն զանազանող: Ձեր սիրեք խորամանկ մարդը, չէր սիրեր հպարտները, կը սիրէր պարզամիտները (սափերը) եւ կ'ըսէր. «Այս ունայն աշխարհի մէջ ոչ ոք ինքզինք թող չտեսնէ: Ես բժիշկի աղջիկ էի, բայց ի՞նչ եղայ, երեսս ալքովով կը սրբուէր ամէն առաւօտ, բայց ի՞նչ եղայ. քաղաւորութիւններ տապալած են աշխարհի մէջ, նշանաւոր անձնաւորութիւններ անկումացած»:

Եղեռնի դառնութիւնը տեսած եւ տառապած մայրս պէտք ունէր լսողի, որուն բանար սիրտը: Հագար անգամ լսած էի իր կեանքի պատմութիւնը եւ միշտ նոյն ուժգնութեամբ լացած: Կը լռէր, երբ կը նկատէր որ կու լամ. կ'ըսէր. «Աղջիկս,

անցան դժուար օրերը, դուն քախտաբերն ես մեր տան. բու ծնունդէդ յետոյ ես դժուարութիւններ չտեսայ. մի յուզուիր»:

Բազմագուակ կիմ էր. ծնունդներէն մնացած էին չորս աղջիկ եւ մէկ մանչ: Որք մնացած, խորթ մօր պատճառած դառնութիւնները համարեալ, գաղթականութենէն ետք նիւթական անձուկ պայմաններ ապրած կիմ էր, գաւակներու մահ տեսած էր. իւրաքանչիւրը մասնիկ մը խլած էր իր հոգիէն: Իսկ ամենամեծ կսկիծը եղաւ իր տասնչորսամեայ աղջկան մահը. ան գիւղէն եկած ատենը եօթը տարեկան էր:

- Շատ գեղեցիկ աղջիկ մը ունէի - կը պատմէր մայրս - երբ գիւղէն եկանք: Եօթ տարեկան էր, Կիւլպենկեան դպրոց յաճախեց: Շէկ էր, մաշկոտ մահաւալէ երեք ամիս առաջ ըսաւ. «Ես պիտի մեռնիմ բայց քեզի կը մեղմանա». մեր տունը հիւր կար, բարկացան իրեն եւ ըսին. «Մենք քեզի պիտի ամուսնացնենք. այդ ինչ մահաւալու խօսքեր կ'ըսես»: Կրկնեց նոյն խօսքը շատ անգամներ: Բայց ես չհաւատացի: Երեք ամիս յետոյ հիւանդացաւ: Բժիշկը դեղեր տուաւ, անօգուտ. հիւանդանոց փոխադրեցին: Ես տեղեակ չեմ, աղջիկս մահացած է հիւանդանոցին մէջ, հայրը եկաւ հիւանդանոցէն: Լուռ էր, կ'ուզէր չտեղեկացնել ինծի, բայց պոռթկաց լալով հեծկտալով. «Տալիլան մեռաւ. մեռաւ»: Աղջիկս, գաւկի մահուան կսկիծը ուրիշ վիշտի չի նմանիր. օրեր զինք սպասեցի որ կը վերադառնայ դպրոցէն... օրերը տարիներ եղան եւ չվերադարձաւ...: Գերեզմանիմ իր բոլոր ընկերները այցելեցիմ եւ պոռացիմ. «Տալիլա կուրմի, Տալիլա կուրմի...»: Պատասխան չկար... Ոտանաւոր մը գրեցիմ իր մասին: Գրուած է գերեզմանին վրայ, բայց ես հայերէն կարդալ չեմ գիտեր»: Կը սկսէի լալ, մայրս

կը մեղմացներ իմ վիշտը, ըսելով, «Մի՛ լար աղչկս, հրեշտակ էր... հրեշտակներու մէջ գնաց»:

Խղճամիտ էր մայրս. արուարձանին մէջ Անայիս անունով կին մը կար: Անտէր էր, անտուն, գեղեցիկ ձայն ուներ, խելագարուած: Շրջակայ հայերը քանով պզտիկ տուն մը շինած էին, որուն մէջ կը պատսպարուէր ձմեռը առանց կրակի: Զմրան օր մը, գիշերը մեր պատուհանը քակուեցաւ: Անայիսին ձայնը՝ «Լուսածին, դուռը բաց, մսած եմ»: Մայրս բացաւ դուռը, զինք տեղաւորեց կրակամանին մօտ եւ կերակրեց: Մեզի եկած էր, որովհետեւ հաւամական է թէ շատեր իրենց դուռը չէին բացած, կամ կինը գիտէր քարեացական զինք ընդունողը:

Մայրս մեծ յարգանք ուներ ակնառու անձերու համդէպ. եթէ աշխարհի մէջ մեռներ նշամաւոր անձնաւորութիւն մը, երեք օր ծով կը պահէր ու կ'ըսէր. «Այս մահը կորուստ է եւ վնաս է կեանքին, մեզի պէս սովորական մարդիկ կու գան ու կ'երթան»: Կոյր հաւատք ուներ Աստուծոյ, իր վարմունքը եւ հաւատքը իրարու կը համապատասխանէին. իր կեանքի գոյութեան գաղտնիքը եւ դառնութիւնը մղած էին զինք իսկական հաւատքի: Մայրս եկեղեցի երթալու առողջական վիճակ չուներ, երբեմն կ'երթար մօտակայ աղօթատեղի: Օր մը օրուան քաղաքի իր աղօթքին մէջ կը խնդրէ որ աղօթեն պիրատէրներու համար: Մօրս հոգին ներքին ապէս կ'ըմբոստանայ այս արտայայտութեան վրայ, ուրիշ ելլելով կ'ըսէ. «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, Ամէն: Աղօթեցէ՛ք Միկոյեանին համար, աղօթեցէ՛ք Ամենայն Հայոց Վազգէն Կաթողիկոսին համար»: Քարոզիչը կը զարմանայ եւ արօքէն ետք կը հարցնէ. «Ո՞վ է այդ կինը», կ'ըսեն՝ «Բիլիսցի Արթին հեքիմին աղջիկն է»: Փափաք կը յայտնէ գալու մեր տունը եւ ծանօթանալու

մօրս հետ:

Մայրս հայրենասէր էր. կուսակցական չէր, բայց ռեւէ հայ անհատի կորուստի ժամանակ անկի հաւատարիմ էր, քան ռեւէ կուսակցական:

Մայրս յէր ճգնը որ հացի կտոր թափեմէ. եթէ փշուր մը հաց գետին իյնար, պէտք է համբուրէինք զայն: Կ'ըսէր. «Աշխարհի վրայ կան մարդիկ, որոնք այս հացին կարօտ են: Հացը չթափելով՝ յարգած կ'ըլլանք քանդակի, մշակի աշխատանքի քրտինքը»:

Հաւատացեալ մայրս ցորենի ալիւրով կը պատրաստէր խմորը, վրան ձեռքի ափին եզերելով խաչ կ'ընէր: Յետոյ կը տանէինք փուռ, ապա տափուկ հացերը կը քերէինք տուն: Նորեքի հացին հոտը դեռ կը բուրէ քթիս: Արդեօ՞ք աղաւաղուած է մեր հոտառութիւնը հիմա, արդեօք մամկութեան յիշատակնե՞րը կը բուրումնաւտէին այդ հացը:

Մեր տունը շատ հիւրեր կու գային: Բոլորն ալ կը սիրէին մօրս խօսակցութիւնը: Խորութիւն չէր դնէր հարուստի եւ աղքատի միջեւ եւ մեզի չէր թոյլատրէր որ խելագարին խենդ ըսեմք. կ'ըսէր. «Ըսէ՛ք հիւանդ է. մեզմէ՛ տեւ է մէկը եմքակայ եւ խելագարութեան, փաստ՝ Կոմիտասը»:

Քիլիսցի Տկն. Ազնիւր մօրմէս տարեց էր, լաւ կը յիշէր մօրս խօսքը եւ կը հիւսէր անոնց գովասանքը: Այցելութեան մը ատեն կ'ըսէ մօրս. «Վրամաքնակներու մէջ տեսայ կին մը, որ ճիշդ մօրդ կը նմանի»: Կ'ակնոծի մօրս սիրտը, կ'ուզէ երթալ եւ տեսնել զայն, մինչ այդ վրամաքնակները մեկնած կ'ըլլան: Երանի տիկին Ազնիւր չըսէր այդ մասին, որովհետեւ մայրս համոզում գոյացուց թէ կրնայ իր մայրը ըլլալ: Շատ աշխատեցանք համոզելու զինք, որ իր մայրը այդ տարիքին, նոյնիսկ եթէ ազատած է գաղթէն, մահացած ըլլալու է Տէրունական մահով, բայց կասկածը մնաց իր մտքին մէջ եւ չկրցանք

սրբել ուղեղէն:

Մնողքս որդեգրած արար
ընտանիքները չէին խզած իրենց յարաբե-
րութիւնները, որ կը շարունակուին մինչեւ
հիմա: Օր մը մեզի ոչխար մը նուէր բերին:
Սկսայ սիրել ոչխարը, գուրգուրալ ու
կերակրել: Մի քանի շաբաթ ետք մորթեցին
եւ սկսայ լալ՝ խեղճ ոչխար ըսելով: Անկէ
յետոյ չուզեցի տան մէջ կենդանիներ
պահել:

Մանկութիւն, այս հասուն տարիքիս
երբ կ'ընկալեմ աշխարհը լայնախոհու-
թեամբ, կը տառապիմ մարդոց բերած
չարիքներուն համար. մարդուն հանդէպ
թուրքին քնազգային ջարդերը յիշելով.
իսկ ես մանկութեան հետքերով,
ամենգութեամբ՝ կը տառապիմ տակաւին
ոչխարին մորթուելուն համար:

Ուշ հասկցայ թէ ինչո՞ւ նախշած եմ
մօրս դէմքը. ուշ հասկցայ թէ մայրս
ինչո՞ւ կողմնակի շարժումներ կ'ընէր ու
սառ կ'լլէր, երբ կը տառապէր սրտի
նոպայածեւ տրոփումներէ:

Մայրի՛կ, քու տառապանքներդ շատ
էին, գիտեմ, քայց չգիտեցար որ օր մը, յետ
մահու, քու աստղը պիտի փայլի, արու
զաւակդ անուանի քո՛ւնի պիտի ըլլայ: Քու
մահդ ո՛չ միայն զաւակներդ սգացին,
այլեւ խորթ արար բոյրերդ, որոնք ըստ
իրենց սովորութեան մազ փետեցին եւ
լացին: Վերականգնուած հայկական օճախը
շարունակուեցաւ, թոռնիկներդ կը
մեծանան եւ կ'ամուսնանան. քու կեանքովդ՝
մեծի բոլորս կ'ապրինք:

Երբ քո՛ւնի դարձայ, մայրս ըսաւ.
«Ձեռքդ չդպած՝ Աստուծոյ ձեռքը թող
դպչի»: Դուն հպարտացար, քայց երբեք
չմեծամտացար:

Երբ մեծցայ եւ գացի Մանչեսթըր,
մօրեղբորս մօտ, Աշոտ քահանայ Տէր

Յարութիւնեան–Սրապիտն պատմեց ինծի
իր կեանքը մանրամասնօրէն եւ ըսաւ.
«Քոյրս գտած վայրկեանին ամբողջ կեանքս
տողանցեց մտքիս ժապաւենին մէջէն,
ինչպէս կը պատահի կախաղան բարձրացող
մարդու. չէի հաւատար եղելութեան, քայց
իրականութեան առջեւ էի»:

Ի՞նչպէս չըլլայի գերզգայուն, երբ
մօրս ուղեղը գերբեռնաւորուած էր յոյգերու
հառաչանքներով՝ փոխանցուած ուղեղիս
մէջ: Այդ տառապանքները կու գային
անգիտակ մանկութեամբ, իսկ այժմ՝
գիտակցուած հոգեբանութեամբ:

Մեզի համար անկիւնադարձային օր
էր երբ ելելտրականութիւն եկաւ
արուարձանը: Քոյրերս գնեցին ձայնասփիւռ
մը, որ մեծ գրադուռ եղաւ ծնողքիս,
յատկապէս մօրս համար:

Մայրս, իր դառնութիւններուն որպէս
բալասան, մտիկ կ'ընէր ձայնասփիւռի
հաղորդումները ամէն օր, ամէն ազատ
ժամ, յատկապէս՝ Հայաստանէն սփիւռեա-
հայութեան համար հաղորդումները: Անուս
էր, քայց իր լսած լուրերը իւրայատուկ եւ
հասկցած ձեւով կը քացատրէր: Որեւէ
յատկանշական փոփոխութիւն աշխարհին
մէջ, յատկապէս քաղաքական, պատճառ
կ'ըլլար որ թաղի այր մարդիկ հաւաքուէին
մեր տունը եւ լսէին զինք: Բոլորը կը լսէին
հետաքրքրութեամբ: Բամբասանք կ'ատէր
եւ կը հալածէր քամբասողները:

Մայրս իր աղօթքներով եւ
հայրենասիրութեամբ յաղթահարած էր
որրորդեան, հիւանդութեան եւ ծնողի ու
զաւակներուն մահուան կսկիծները:

Ամուսնացած էին երեք բոյրերս, իր
թոռնիկներով կ'ուրախանար: Ես եղբայրս
երբ Հայաստան կ'երթայիմք ուսանելու,
մայրս չէր լար մեր ետեւէն, կ'ըսէր.
«Մարդ ըլլալու կ'երթան»:

Տղան ամուսնացաւ հայրենիքի մէջ ուսանած շրջանին: Մայրս շատ խանդավառուեցաւ, երբ թռոնիկ ունեցաւ: Նախքան վերջնական վերադարձը՝ եղբայրս բերաւ իր տիկինը եւ աղջիկը՝ Լուսինէն, որ մէկ տարու եւ երեք ամսու եր: Գիշեր մը մատած սեղանին շուրջ, տրամադրութիւն ստեղծելու նպատակով, իւրաքանչիւրէն խնդրեցի որ երգէ կամ արտասանէ: Բոլորը իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնները ընելէ յետոյ, ըսի խօսքս ուղղելով հարսին. «Մայրս թող շարական մը երգէ, որովհետեւ հայերէն երգ չի գիտեր»: Կարծես մօրս ինքնասիրտիւնը վիրաւորուեցաւ, քոյրս ապշեցուց, երբ սկսաւ երգել գեղեցիկ ձայնով, հայերէն:

«Ահա հայութեան պարծանք ու պատիւ Ունինք վեհ հօգոր Միութիւն ազնիւ Սրտանց կը սիրեմք Բարեգործական Անսասան մնայ մինչեւ յաւիտեան Այս է մեր մաղթանք երգեմք ամէն օր Որ միշտ մա ըլլայ վսեմ ու հօգոր»

Մայր իմ սիրելի, բոլոր կեանքովդ եւ երգովդ արցունք բերիր հարսիդ աչքերէն, թռոնիկովդ հպարտացար, եւ յիշեցիր բոլոր մանկութիւնդ: Ես ծառայեցի քեզի՝ առանց

հաւատալու որ կը մահանաս, քայց մեկնեցար... այժմ իմ հոգիս մէջ ես... Բոլոր դժուար պահերուս՝ բոլոր յիշատակներովդ եւ կը մխիթարուիմ, քայց մէկ բան գիտեմ կը չարչարեմ... ինչո՞ւ չմտածեցի քեզ Գիւսի սանի, բոլոր ծննդավայրը, որ բոլոր յուշերդ վերապրէիր... ինչո՞ւ

Հայր, քարի եւ թանկագին, բոլոր հմարատոր պայմաններուդ մէջ գրկեցիր մեզ ոչ մէկ բանէ, չկշտացար գիշերուայ բուռէդ եւ այժմ կը մնջես յաւիտեան: Բոլոր թռոնիկդ՝ Լուսինէն, երբ տասը տարեկան եղաւ, երբ կը պատմէի որ դու ինչ կու լայիր մամբան ձգած եղբորդ համար՝ երբ խմէիր քիչ մը օղի, մանկական անմեղութեամբ լացաւ պոռթկալով եւ պարտադրեց մեզի որ երբեք մի փնտռենք բոլոր եղբայրդ: Զինք փորձեցինք համոզել որ անցած են տարիներ եւ անհմար է, քայց ան լացաւ սրտաբուխ եւ չդադրեցուց իր լացը մինչեւ որ վրայ հասան հիւրեր... եւ մնացաւ: Երախային սրտաբուխ հարազատ արցունքներ՝ եւ սկսայ կասկածիլ, արդեօք... ան կ'ապրի՞...

ՀՌԻՓՍԻՄԷ ՊՅԱՅԵԱՆ